

לתולדות הנחת אבן פינה בבתי כנסת

בית הכנסת הגדול באודסה

אהרן ארנד

נוהג מצוי הוא לקיים טקס הנחת אבן הפינה עם תחילת בנייתו של בית כנסת חדש. השורות הבאות תוקדשנה לבחינת ראשיתו של הנוהג ותכניו של הטקס על רקע תיאור טקס הנחת אבן הפינה בבית הכנסת הגדול באודסה. בשולי הדברים יוצג מסמך המתאר טקס זה.

הקדמה

הרעיון לקיים טקס לכבוד הנחת האבן הראשונה כמעט אינו נזכר בספרות היהודית הקדומה. בניית בית המקדש הראשון מתוארת במקרא, אך לא כתוב כי היה טקס כלשהו בראשית הבנייה. רק לאחר סיום הבנייה מסופרת באריכות חנוכת המקדש (מלכים א, ח). בניית הבית השני נתבצעה בשלבים: תחילה נבנה המזבח, לאחר מכן קבעו את היסודות לבית, ולאחר הפסקה נבנה הבית במשך ארבע שנים. והנה, כבר בעת ש'יסדו הבונים את היכל ה', מסופר כי לכבוד המאורע ניגנו כוהנים ולויים, והעם 'מריעים תרועה גדולה והקול נשמע עד למרחוק' (עזרא ג, ז-יג). אירוע זה דומה קצת לטקס הנחת אבן פינה, אף שלא נזכר הביטוי 'אבן פינה', יש כאן אירוע חגיגי לציון ראשית בניית בית המקדש.

הביטוי 'אבן פינה' נזכר מספר פעמים במקרא, כגון (תהלים קיח, כב): 'אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה'. לעתים הכוונה לאבן שבה מתחילים לבנות, ולעתים לאבן המצויה בפינת הגג שבה מסיימים. תיאור של טקס הנחת אבן פינה שבתחילת הבנייה מביא החכם הספרדי ר' יוסף אלבו (1380 בערך - 1444). את הפסוקים באיוב (לח, ו-ז): 'על מה אדניה הטבעו או מי ירה אבן פנתה. ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים', הוא מבאר כך:

ואמר עוד על מה אדניה הטבעו, כלומר אי זה טבע חייב שתעמוד הארץ על המים, או מי ירה אבן פנתה, רוצה לומר לפי שמדרך הבניינים הגדולים שהאבן הראשה ישים אותה במקומו אי זה מלך או שר במנענעים ובצלצלים ובמנגנים או בתוף וכנור כדי שתתקיים, לזה אמר דרך צחות מי הוא השר שירה אבן פנתה, שיהיו הכוכבים המנגנים והמרגנים וכל בני אלהים מריעים תרועה גדולה, כלומר שהארץ נעשית יסוד בזה האופן ברן יחד כוכבי בקר.

1 ראה ישעיהו כח, טז; ירמיהו נא, כו; תהלים קיח, כב; איוב לח, ו, ובפירושי דעת מקרא במקורות אלה.

2 אלבו ר"י, ספר העקרים, ורשא תר"ל, מאמר רביעי, פרק ח.

ר"י אלבו מצייין את הנחת האבן הראשונה על ידי המלך או השר בעת בניית בתים גדולים וארמונות ואת השירה והניגון המלווים את הטקס. ור' מאיר ליבוש מלבי"ם (1809 - 1879) בפירושו לליבוש שנכתב בשנת 1867 מצייין טקס דומה בביאורו לפסוקים אלה:

ברן יחד כוכבי בקר: דרך המלכים שבעת שמונים אבן פינה ליסד בית מקדש מלך, יעמידו שרים ומנגנים לנגן ולהריע תרועה גדולה. על פי זה מצייין שבעת ירה אבן פנת הארץ רננו כל כוכבי בקר וכל בני אלהים הריעו...

ר"י אלבו ומלבי"ם הזכירו בניינים גדולים ובית מקדש מלך, אך לא הזכירו טקס של הנחת אבן פינה לבית כנסת, ונראה כי טקס כזה לא היה מוכר להם. אפשר שהראשון מקדמוניו שהציע פעולה דתית בעת תחילת בניית בית הוא ר' אליעזר פאפו (1785 - 1827), שהיה רב בסראייבו. אמנם הוא לא הזכיר טקס, אך הוא חיבר תפילת בקשה קצרה לאמירה לפני 'שמתחיל ייסוד לבית'³.

א. הנחת אבן פינה לבית הכנסת

בספרות ההלכה והמנהג לא נקבע כחובה הלכתית לקיים טקס בראשית בניית בית כנסת. אף לא מצאנו ביטוי זה לציון תחילת בניית בית כנסת בעבר הרחוק, אך החל מאמצע המאה הי"ט יש עדויות על נוהג טקס כזה. כך למשל התקיים באודסה בשנת 1850 טקס הנחת אבן פינה לבית כנסת, כמתואר להלן, ובו נטלו משכילי העיר חלק מרכזי. טקס דומה נערך בבוקרשט בשנת 1864, עם ייסוד בית הכנסת המודרני (טמפל קוראלי), פרי יזמתו של ראש המשכילים בעיר, יוליו באראש (1815 - 1863) מברודי.⁴ נראה כי עריכת הטקס יסודה במנהגי הגויים בעת שבנו ארמונות וכנסיות, כלשונם של ר"י אלבו ומלבי"ם.⁵ אלה נהגו לעתים להטמין גם חפצים שונים, כגון: תמונות, ספרים ומטבעות, שיישמרו למזכרת לעת שייהרס המבנה. בטקס נכחו הרבה אנשי ציבור חשובים, ובקביעת האבן השתמשו לעתים קרובות בכלי בנייה עשויים זהב

3 פאפו ר"א, **בית תפלה**, ירושלים תשמ"ח, עמ' מב. קרוב לכך כתב גם בספרו **פלא יועץ**, ירושלים תשמ"ז, ערך 'בנין': 'ובהתחלת נתינת היסוד יברר שיחותיו שמעשיו לשם שמים וישפוך שיחו'. ר' יצחק אלפיה (1878 - 1955). **הקונטרס היחיאלי**, ירושלים תשל"ה, ח"ג, יא ע"ב, ניסח הצהרה לאמירה בעת הנחת אבן הפינה, ובסוף דבריו כתב בסוגריים: 'ויש שנוהגים לתת מעט שמן זית או מטבע של כסף למטה מאבן היסוד, או שניהם כאחד טובים', ובהערה שם נכתב: 'אין לעשות כן'. וראה להלן הערות 5, 10, ובגוף הטקסט ליד הערה 6.

4 ראה גלר', **המלבי"ם ומאבקו בפרורמים**, לוד תש"ס, עמ' 166. המלבי"ם גורש מבוקרשט בגלל מאבקו במשכילים וברפורמים בשנת 1864, ארבעה חודשים קודם לטקס בבית הכנסת המודרני. אפשר שלא ידע על טקס זה, ואפשר שלא החשיבו כמנהג ישראל. יש בכך כדי להעיד על איחור הנוהג. על טקס משנת 1856 ראה ריבלין ח"ה, **חזון ציון**, ירושלים תש"ז, עמ' 158.

5 בעת העתיקה היה מנהג פגאני להניח אבן פינה ומתחתיה דם מוזה לפיוס האל, כדי לצייין ששם מושב הרוח השומרת על הבית. ראה K Kaufmann, K., 'Corner-Stone', *The Jewish Encyclopedia*, Vol. 4 (1925), p. 275.

או כסף.⁶ ייתכן שהנוצרים נהגו לערוך טקס הנחת אבן פינה בהשפעת הסימבוליקה המצויה בברית החדשה של האבן והבניין, שלפיה המבנה וחלקיו השונים משמשים סמל לעדה הנוצרית, וישו מסומל כאבן הפינה של הבניין הסמלי. כך למשל כתוב שם: "בנויים על מוסדות השליחים והנביאים ששם ישוע המשיח היה לראש פנה. ובו כל הבנין חובר ויגדל להיכל קדוש בה". ממנהגי הגויים הועתק הטקס ל'ארמון היהודי' בגולה, הוא בית הכנסת. מעתיקי המנהג היו כנראה יהודים משכילים במזרח אירופה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, שהיו פתוחים לעולם הלא יהודי ואימצו לעצמם מאורחות הגויים בתחומים רבים, כמו לבוש, שפה ותרבות, ואף שינו בהשפעתם מקצת מסדרי בית הכנסת.⁷ מאוחר יותר אומץ מנהג זה בציבור הרחב, בקרב חסידים ומתנגדים, בעת בניית בתי כנסת ובתי מדרש.⁸ בעת הנחת אבן הפינה נהגו להטמין לידה גם מגילה כלשהי המדווחת על האירוע. אחד הרבנים אף ניסח הדרכות לביצוע הטקס.⁹

ארגון הטקס דורש מאמץ, והסיבות לעריכתו שונות ואינן סותרות זו את זו: א. מתוך תחושה טבעית של שמחה עם ראשית הקמתו של מפעל גדול לדורות רבים. ב. מתוך רצון ללכד באמצעותו את הקהילה המתגבשת וליתן לה תחושה שבניית בית הכנסת קורמת עור וגידים. ג. על מנת להביע באמצעות הטקס הפומבי את האחיזה והחזקה בשטח המיועד לבית הכנסת. ד. על מנת להכיר טובה ולהעניק כבוד לתורמים ולמסייעים למימון הבנייה. להגדלת הכבוד נקטו גם בפעולות כמו הנחת האבן הראשונה או קריאת מגילת היסוד של בית הכנסת. ה. על מנת להכריז בפומבי על תרומות מקרב המוזמנים¹⁰ או על תקציבים מראשי השלטון באזור, ובכך לאשש את תוקפם.

6 ראה הערך 'Cornerstone', בתוך: *Encyclopaedia Britannica*, Vol. 6 (1972), pp. 507-508. שם נכתב שכיום האבן לעתים קרובות אינה בפניה או ביסודות ממש, אלא היא מונחת לקישוט בחזית הבית או בתוך קיר פנימי או ברצפה.

7 מתוך: איגרת פאולוס אל האפסיים, ב, 20. על הסימבוליקה של הבניין בנצרות ומקורותיה בכת האיסיים ראה פלוסר ד', **יהדות ומקורות הנצרות**, תל אביב 1994, עמ' 283 - 304. רעיון קצת דומה מובא ב**אנציקלופדיה בריטניקה** (לעיל): הייתה אמונה שחשוב לבנות בית בדיוק אסטרונומי המתייחס אל נקודות המעגל תוך הדגשת קצוות הבית, ואבן הפינה סימלה מעין זרע שמתוכו יצמח ויעלה הבית.

8 על פתיחות המשכילים לגויים ראה זלקין מ', **בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה**, ירושלים תש"ס, עמ' 34, 131 - 139 (להלן: זלקין, השכלה).

9 בעל חזון אי"ש לא החשיב טקס זה. ראה יאקאבאוויטש ב"צ, **זכור ימות עולם**, ד, בני ברק תשנ"ז, עמ' תא. יש שנהגו לערוך את הטקס בצנעה מחשש לעין הרע. ראה גרוס ר"מ, **קונטרס הכל ירוסמוך**, בני ברק תשס"ב, עמ' עא הערה ב (להלן: גרוס, קונטרס).

10 רמ"ם שניאורסאהן, **גידיל תורה**, כפר חב"ד תשמ"א, עמ' 52, ענה בתשובה משנת תש"כ שקודם להנחת אבן הפינה ינשאו דברי תורה, את ההנחה עצמה יעשו תינוקות של בית רבן (כי העולם מתקיים בהבל פיהם), אבן הפינה תהא אבן 'בידי שמים' (שבכך יהיה סיוע מלמעלה בתחילת הבנייה) אף אם אח"כ יוסיפו לה מלט. בסוף התשובה כתב שיש להימנע מלכתוב מגילה ולהניחה תחת אבן הפינה בשל קדושת הכתב האשורי ומשום שאין 'להנהיג מנהגים חדשים, עד שימצא להם יסוד מוסד בתורתנו'. הוא ציין כמנהג חדש את הטמנת המגילה, אך כאמור נראה שכל המנהג חדש הוא אצל יהודים.

11 ראה למשל שטרן ר"ב, **שו"ת בצל החכמה**, ג, מא: "גביר אחד רוצה לנדב חמשת אלפים דוללר בעד הנחת אבן הפינה לזכר נשמת אבותיו אבל רבים מתנגדים ומוחים בדבר, יען גביר הנ"ל הוא

יש דמיון בין טקס הנחת אבן פינה לבין טקס חנוכת בית הכנסת המתקיים בסיום בנייתו: בשני הטקסים נואמים נציגי הקהל על חשיבות מוסד בית הכנסת והתפילה בו, ניתן כבוד לעומדים על המלאכה ולנדבנים ונישאות תפילות ותשבחות. יחד עם הדמיון הזה יש כמובן גם הבדלים. יסוד חנוכת בית כנסת בחנוכת בית המקדש, ועל כן אין להתפלא על תיאורים רבים, קדומים יחסית, של טקס חנוכת בית הכנסת שנשתמרו כבר מהמאה הי"ז,¹² ואף חנוכת בית נזכרת כבר בשאליות דרב אחאי גאון.¹³ לעומת זאת, כאמור לעיל, לא נשתמרו כמעט תיאורים של טקסי הנחת אבן פינה לבתי כנסת, למעט מסמכים שנשתמרו בארכיונים של בתי כנסת גדולים או בחוברות זיכרון שיצאו מטעם בתי כנסת,¹⁴ והתיאור המתפרסם להלן הוא אולי הראשון והמפורט שבהם. דומה כי הסיבה לכך שחנוכת בית כנסת פופולרית יותר מהנחת אבן הפינה נובעת מההבדל בין שני האירועים. תחילת בנייה היא אירוע משמח אך השמחה אינה שלמה; היא מלווה לעתים בחוסר ודאות על אודות העתיד, שמא הבנייה לא תתבצע כמתוכנן, המימון שהובטח לא יגיע וכו'. משום כך מעטים המוכנים להתמסר להכנת טקס זה. סיום הבנייה לעומת זאת הוא אירוע משמח ביותר, והבריות מוכנות לפעול בו ואף להכין קונטרס שישמח את באי האירוע ואחר כך יישמר למזכרת. המסמך המתפרסם להלן יזרע מעט אור על תכניו של טקס אבן הפינה בעבר.

ב. ייסוד בית הכנסת הגדול באודסה

אודסה היא עיר נמל בדרום רוסיה. באמצע המאה ה-19 חיו בה כ-15 אלף יהודים אשר היוו כ-17 אחוזים מהאוכלוסייה. בשנת 1853 היו בה ארבעה בתי כנסת ו-34 בתי תפילה קטנים. עיר זו הייתה מוקד ההשכלה בדרום רוסיה. מוצאם של רבים ממשכילי העיר

מחלל שבתות וי"ט בפרהסיה, וגם כי היה לו עד לפני זמן קצר בית חרושת למוצרים מבשר נבילה וטריפה, על כן אינם רוצים שיקבלו סיוע לבנין בית הכנסת מנדב ה"ל".

12 גרוס, קונטרס, עמ' רצט-שטו, רשם 335 קונטרסים שנדפסו לחנוכת בתי כנסת. נשתמרו גם תחניות רבות שחברו במיוחד לחנוכת בית כנסת. ראה למשל תחניה משנת תק"ע שחיבר ר' אברהם יונה, אב"ד בויניציאה, לאמירה בחנוכת בית הכנסת בצ'ינידה שבצפון איטליה, בתוך: נכון ש"א, **ארונות קודש ותשמישי קדושה מאיטליה בישראל**, תל אביב תשל"ל, עמ' 25. על טקסי חנוכת בית כנסת והשירים שנתחברו לכבודם ראה ברנמן ד', 'שירים לחנוכת בתי כנסת בהולנד ובאיטליה', **כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת** (בעריכת ש' אליצור ואחרים), ירושלים תשנ"ה, עמ' 365 - 377 ובהפניותיה.

13 ראה **שאליות דרב אחאי גאון**, בראשית, סימן א: "כאדם שבונה בית וכשהוא משלל אותו וגומר את עבודתו עושה הילול יום אחד, כפי שאנשים אומרים 'הילול בתי'". וראה רד"ק, **ספר השרשים**, ערך 'חנק'; לוריא ר"ש, **ים של שלמה**, בבא קמא, פרק ז סימן לו. על מנהגי חנוכת בית ראה לרנר י"י, **ספר הבית**, ירושלים תשנ"ה, עמ' רעג-רצח; בלוח מש"י, **בנה ביתך כהלכה**, ירושלים תשנ"ח, עמ' רפ-רצט.

14 תיאור של טקס אבן הפינה לשיבת חכמי לובלין שנערך בלי"ג בעומר תרפ"ד (1924) ראה אצל מנדלבוים ד"א, **ישיבת חכמי לובלין**, א, בני ברק תשנ"ד, עמ' קסו-קפ. שם הונחה אבן וגם שני מטבעות כסף.

הוא מערי גליציה הגדולות: ברודי, לבוב וז'ולקוב. בסוף המאה ה-19 הייתה אודסה מרכז לתנועת חובת ציון ולציונות.¹⁵

בראשית המאה ה-19 באו יהודים רבים מברודי לאודסה. בשנת 1841 ייסדו בה משכילי ברודי מניין משלהם. הם ביקשו שהתפילה שם תהיה לפי הנוסח הרגיל אך עם שינויים אסתטיים אחדים שנקבעו כתקנות, ובהם:¹⁶

שלא לדבר שיחה בטלה בשעת התפלה, ושלא להרים קול יותר מדאי בתפלה, ולקבוע מקום מיוחד לכל אחד בכדי שלא ידחק גבר את אחיו ויבלבלו את התפלה, והמתפלל המשוור ישמע בנחת קולו ולהקת המשוררים עונים אחריו אמן יהא שמיה רבה.

כעשר שנים לאחר מכן הוחלט לבנות בית כנסת גדול באודסה (ברחוב רישלייה), שבו יתפללו גם משכילי ברודי. עם תחילת בנייתו של בית הכנסת, בי"ד אלול תר"י (1850), נתקיים טקס הנחת אבן הפינה בנוכחות קהל משתתפים רב. אחד המשתתפים, אלכסנדר צדרבוים, תיאר במפורט את הטקס, במכתב בן שישה עמודים שאותו שלח למחרת הטקס לידידו יעקב איכנבויים. המכתב נדפס בדפוס אבן (ליטוגרפיה) ונשתמר בספרייה הלאומית בירושלים, ופורסם שוב לאחר שנים אחדות בכתב העת המשכילי 'כרם חמד':¹⁷

אלכסנדר צדרבוים (1816 - 1893), ממפיצי ההשכלה במחצית השנייה של המאה ה-19, נולד בזאמושץ שבפולין, חי באודסה משנת 1840, ובשנת 1871 עבר לפטרסבורג. היה ממייסדי בית הספר המודרני היהודי הראשון, וערך מספר עיתונים בעברית וביידיש ובראשם, משנת 1860, 'המליץ', העיתון העברי הראשון ברוסיה. הוא כתב מספר ספרים ומאות מאמרים ותרנגם דברי ספרות.¹⁸ בעת הנחת אבן הפינה היה בן 34, ותיאור הנחת אבן הפינה היה מראשוני כתביו. הנמען, יעקב איכנבויים (1796 - 1861), משורר-סופר ומחנך, היה אף הוא ממפיצי ההשכלה. בשנת 1835 ניסה ללא הצלחה לפתוח בית ספר יהודי באודסה, משנת 1844 ניהל בית ספר משכילי בקייב, ובשנת 1850 עבר לז'יטומיר. לשון המכתבים מעידה על היחס המיוחד ששרר בין צדרבוים לאיכנבויים.¹⁹

15 על יהודי אודסה ראה שוחטמן ב', 'אודסה', בתוך: מימון י"ל (עורך), **ערים ואמהות בישראל**, ב, ירושלים תש"ח, עמ' 58 - 105. ובביבליוגרפיה שם, עמ' 106 - 108; Zipperstein, S. J., **The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881**, Stanford 1985 (להלן: ציפרשטיין, אודסה). על ההשכלה באודסה ראה זלקין, השכלה, עמ' 43 - 49, ושם על פי המפתח.

16 מתוך מכתבו של בעריש טרכטנברג, מהאליטה הכלכלית של משכילי אודסה, ליצחק בר לוויןזון. מועתק אצל נתנזון ד"ב, **ספר הזכרונות**, ורשה תרל"ח, עמ' 67. ראה גם דברי שטרן בנאומו, להלן.

17 צדרבוים א', **זכרון מקרא קדש**, אודסה תר"י; כרם חמד, ט, תרט"ז, עמ' 148 - 154.

18 ראה עליו קרסל ג', **לכסיקון הספרות העברית**, ב, תל אביב תשכ"ו, עמ' 702 - 704; סלוצקי י', **העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה**, ירושלים תשל"א, עמ' 64 - 67; Orbach, A., **New Voices of Russian Jewry: A Study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms 1860-1871**, Leiden 1980, pp. 62-65.

19 צדרבוים שהיה צעיר ממנו בעשרים שנה, פנה אליו במילים 'ידידי ומרחמי, כאב לי'. צדרבוים אף כתב עליו ביוגרפיה לאחר פטירתו, בקיץ 1862, בעיתון **המליץ**, שנה ב, גליונות 49, 50; שנה ג, גליונות 1, 2, 3, 6. על איכנבויים ראה קרסל ג', **לכסיקון הספרות העברית**, א, בת ים תשכ"ה, עמ' 90.

צדבונים כתב לאיכנבויים כי הוא מכירו כאדם החרד לגורל היהודים, ולכן הוא מבקש לשמחו בבשורה על ראשית בניית בית הכנסת הגדול במקום מגוריו. השמחה היא בכך שהדבר יביא להפצת ההשכלה, וממילא לחיזוק מעמד היהודים שייכלו בעקבות קהילה זו בעיני הגויים, שכן 'אז יוסר חרפה מאתם, ולא יהיו עוד נמזים בעיני שרי הממשלה ועם הארץ, לאמר: טח לבם מהשכיל ופראים מעשיהם'. בסוף דבריו פנה צדבונים אל איכנבויים בשאלה: 'אם לא יאתה לנו להעלות זכרוננו על ראש שמחתינו? משמע שכבר בעת כתיבת מכתבו עלתה בדעתו המחשבה שאולי ראוי להפיץ את תיאור הטקס ברבים. נראה כי איכנבויים השיב לו בחיוב ובעקבות זאת הדפיס את דבריו.

צדבונים תיאר בפתח דבריו את הצורך לבנות בית כנסת גדול: בית הכנסת הקודם היה צר מהכיל את הציבור ההולך ומתרבה, ואף 'נהרסו יסודותיו, ומבית ומוחוץ לא תואר ולא הדר לו'. לשם בניית בית הכנסת החדש, כותב צדבונים, הושקע עמל רב במשך שנתיים בגיוס כספים, תרשים בית הכנסת נשלח לקיסר והוא נרתם לסייע בבניית בית כנסת גדול ומהודר. תכנית בית הכנסת כללה גם יציע לעזרת נשים, וכן קומה תחתית שבה יהיו חדרים לאסיפות, ספרייה וחדר הלבשה לש"ץ ולמקהלה. בחצר בית הכנסת ייבנה בית נוסף עבור הרב, הש"ץ והשומר.²⁰ אסתטיקה בבית הכנסת הייתה מתביעות היסוד של המשכילים. את הצפיפות בבית הכנסת הישן שנבנה בשנת 1796 תיאר גם הסופר המשכיל אברהם-בר גוטלבר (1810 - 1899), בעת שביקר באודסה בשנת 1863:

זכרתי את הבית הצר והקטן מהכיל את הבאים בתוכו להתפלל, הוא הבית אשר ראיתי זה שלושים שנה ושלוש שנים [1830=] בסורי שמה לשמוע אל הרינה ואל התפילה, אשר התפלל הש"ץ המפואר ומפורסם הר"ר בצלאל שולזינגר²¹ פעם ראשונה באודסה, בעת שנתקבל שם לש"ץ. ויימלא הבית המון אדם רב מפה לפה ואיש את אחיו דחקו, ויעלו העם את השולחנות, ותהי צעקה וקול המולה גדולה.²²

באותה הזדמנות ביקר גוטלבר גם בבית הכנסת הגדול והתרשם ממראהו החיצוני ומסדרי התפילה:²³

ככלות התפילה בבית תפילת הקראים, בעוד היום גדול, הלכתי לבית הכנסת הגדול של עדתנו הרבנים, הבנוי לגאון ולתפארת ברחוב רישליה להתפלל שם עם אחי בני דתי ואמונתי. מי ימלל את כל הדרת הבית הגדול והקדוש הזה! ילאה כל עט לתאר

20 בעבר נהגו במקומות רבים שבית הרב יהיה סמוך לבית הכנסת, ועדיין נוהג זה קיים בימינו.
21 בצלאל שולזינגר (בערך: 1790 - 1860) היה חזן באודסה עד 1860. ראה עליו Idelsohn, A. Z., *Jewish Music in the Historical Development*, New York 1944, p. 298 (להלן: אידלסון, מוסיקה); גוטלבר א', *זכרונות ומסעות* (מהדורת ר' גולדברג), ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 169 - 170, 172 (להלן: גוטלבר, זיכרונות).

22 גוטלבר, זיכרונות, עמ' 172.

23 גוטלבר, זיכרונות, עמ' 172.

תפארתו ורב הזוד... לבוש שרד עומד [אבראס]²⁴ בתוך המקהלה אשר סביבו ובזמירות יריע בערך וסדר נאה, וכל העם עומדים איש על מקומו בהדרת קודש ופניהם קדימה, לא ירעו ולא יצומו, ואיש את רעהו לא ידחקו ולא יאמר איש צר לי מקום.

אך בית הכנסת הגדול לא שימש זמן רב את המשכילים יוצאי ברודי. קבוצה גדולה שלהם נתפלגה מבית הכנסת הגדול ועברה להתפלל בבית כנסת בשכירות. כדברי גוטלבר:

ביום השבת בבוקר הלכתי להתפלל בבית-הכנסת המכונה בית הכנסת של אנשי ברודי... העדה הכבודה הזאת עדת ברודי אשר מהם תוצאות כל דבר טוב ומועיל ועיניהם פקוחות להשכיל להטיב, למרות רוחם לא יוכלו להשלים את עדת בית-הכנסת הגדול ולהתחבר עמה יחד בבית אחד להתפלל, ואין פה המקום להעריך הסיבות המונעות משני הצדדים.

הפורשים, בשל מחלוקת על צביון בית הכנסת,²⁵ יזמו בניית בית כנסת משלהם, והחלו שוב בהכנות לטקס אבן הפינה ('אבן הראשה'):

וישימו עצות בנפשם ויתנדבו לבנות בית חדש לתהילה ולתפארת לעבוד את ה' (תחת אשר עד הנה יתפללו בבית שכור), וזה החילם לעשות. ראיתי את תכנית הבית הזה משוח בששר כאשר יהיה בהיבנותו מבית ומוחוץ והנה טוב מאוד, ייף בגודלו ובהדרו, ויהי נועם ה' עליהם ומעשה ידיהם יכונן, כי טובים השניים ושלווה במ מבית אחד מלא זבחי ריב!²⁶ הינם נכונים בעוד ימים אחדים להחל הגדרה והבנייה ולהניח בהדרת קודש את אבן הראשה, ברחוב איטלקי, במקום אשר בחרו וקנוהו לאחוזת עולם.

24 יהושע אבראס (1820 - 1869) תלמיד של שולזינגר, שימש כש"צ בבית הכנסת הגדול משנת 1858, לאחר שעזבוהו אנשי ברודי. ראה עליו אידלסון, מוסיקה, עמ' 289; הריס ח', *תולדות הנגינה והחזנות בישראל*, ניו יורק תשי"א, עמ' 444 - 445 (להלן: הריס, נגינה).

25 טשרנוביץ ח', *פרקי חיים*, ניו יורק תשי"ד, עמ' 181, כותב: 'בית הכנסת הברודי לא היה הראשון באודסה, שהיתה בו מקהלה מודרנית. בית הכנסת הראשון העתיק ביותר היה בית הכנסת הגדול... שרוב מתפלליו היו בעלי בתים פשוטים, שהתייחסו אל מעמד האמידים, ובו היו מתפללים גם המהגרים החדשים מברוד. אבל משהללו נתרבו החלו לדרוש קצת יותר תיקונים במנהגי בית-הכנסת, וכשלא נענו להם מרדו ויצאו לבנות להם בית-כנסת לעצמם, וזהו בית הכנסת הברודי'. ראה גם גוטלבר, זיכרונות, עמ' 226 - 227. על בתי כנסת משכילים ראה זלקין, השכלה, עמ' 105 - 107, 286 - 288.

26 רבים פסקו שחלוקה למספר מניינים ובתי כנסת קטנים עדיפה על מניין ובניין גדול עם יוכיחם. כך, למשל, רדב"ז, שו"ת, ג, תעב (ד"ה עוד אמרו): 'וכל זה [ב-ברוב עם הדרת מלך] בזמן שכולם לב אחד הוא שקילוסן עולה יפה. אבל אם חלק לבם, יותר טוב הוא שיתפללו כל כת לעצמה ולא שייך הכא לא חזקתו ולא חזקת אבותיו כדכתיבנא. ולא תטעה בדברי לומר שאני סובר שהחלוקה טובה ח"ו דקרא כתיב חבר עציבים אפרים הנח לו חלק לבם עתה יאשמו וגו', אלא צריך להשתדל שיהיו לב אחד לאביהם שבשמים, ואם אי אפשר אלא שתמיד הם מתקוטטין והם במחלוקת דחה הרע במיעוטו'.

באותה שנה, 1863, נבנה בית הכנסת הגדול השני, שנקרא בית הכנסת הברודי.²⁷ נשוב כעת לתיאור טקס הנחת אבן הפינה בשנת 1850.

ג. תיאור הטקס

הטקס עצמו כלל ארבעה חלקים מרכזיים: תהלוכה עם ספרי תורה וכלי כסף, נאום של נציג המתפללים, הנחת אבן הפינה ולוחות חקוקים וסעודה. במהלך הטקס שולבו קטעי ניגון ושירה של שליחי הציבור, תזמורת ומקהלה. את הנאום נשא בצלאל שטרן, מנהל בית הספר היהודי באודסה ומהמפורסמים שבמשכילי העיר (נפטר בשנת 1853).²⁸ דבריו הוקדשו לנושאים אלה: א. חשיבות בית הכנסת ליהודי הגולה. ב. דברי שבח וברכה למושל שסייע לבניית בית הכנסת ולראשי העיר. ג. דברי שבח על התפתחותה של העיר אודסה. ד. תוכחה לקהל על דאגתם לפרנסתם ולא לצורכי הציבור ובניית בית הכנסת. ותוכחה נוספת על התבדלות המשכילים 'מיתר הקהלי' שבאה כתוצאה מהקמת מניין משכילי שבו מתפללים עם ש"ץ 'מבין נגן', מקהלת משוררים וכן יש שם 'ניקוי בית ד' מכל שמץ ודופי', שהוא כשלעצמו 'סדר נכון'.²⁹ ה. הדרכה לעתיד: כשתתיים בניית בית הכנסת תיקבענה בו תקנות, ייבחר ש"ץ ראוי ומקהלה, וכן ייבחר רב שתפקידיו יהיו פסיקה, דרשה בשבת ומועד, חינוך הילדים ועידוד העם. תכונות הרב תהיינה: פוסק, משכיל, נוח לבריות ובעל שליטה בשפות.³⁰ בהדרכות אלה כלולים המרכיבים העיקריים של בית כנסת משכילי: ש"ץ, מקהלה, רב מודרני ומשכיל.

צדרכים תיארו את הטקס למחרת התרחשותו, ומדבריו עולות תקווה והתרגשות לנוכח המחזה שראה. סגנונו שזור במליצות מקראיות, ודומה כי ראה בבית הכנסת ההולך ונבנה מעין משכן או בית מקדש. הוא תיארו את בית הכנסת בפירוט רב כתיאורי המקרא את כלי המשכן ובית המקדש. זאת ועוד: בתיאור הבניין העומד להיבנות הוא השתמש בביטויים המצויים במשכן ובמקדש, כגון: מידות הבית, היכל, דביר, ארון העדות, חלונים שקופים אטומים, לשכות, משוררים. גם בתיאור הטקס עצמו נקט צדרכים בסגנון זה בציינו למשל אפוד, מעיל, לולאות, מזוזות ההיכל, משכן, בית מקדש מעט. שליחי הציבור נקראו 'כהני אל עליון', וזקני העדה הוצגו כך: 'הרב ודייני הצדק ואתם הישישים אשר ראו את הבית הראשון בהבנותו', כלשון המקרא בחנוכת בית המקדש השני (עזרא ג, יב). דומה כי תיאור בסגנון כזה יש בו, מעבר לתפארת המליצה, כדי לבטא את השמחה הרבה שבבניית מקדש מעט לקהילה באודסה, ואף את האמונה העמוקה באפשרות של חיים בגולה תחת שלטון גויים שאוהד יהודים. העלייה לארץ ישראל לא הייתה עדיין בגדר אפשרות ריאלי-מעשית, ופעילותה של תנועת חובבי ציון החלה רק שלושים

²⁷ על בית הכנסת הגדול ובית הכנסת הברודי ראה ציפרשטיין, אודסה, עמ' 56 - 61; Gubar, O., & A. ; 67-70
Rozenboim, 'Daily Life in Odessa', in: Iijine N. V., *Odessa Memories*, China 2003, pp. 67-70
(כולל צילום חזית בית הכנסת הגדול ובית הכנסת הברודי).

²⁸ ראה עליו גוטלבר, זיכרונות, עמ' 89 - 103. ובהפניותיו בעמ' 99.

²⁹ על הניכור בין החברה המשכילית לחברה המסורתית ראה זלקין, השכלה, עמ' 102 - 107.

³⁰ על החשיבות שייחסו משכילים לידיעת שפות ראה זלקין, השכלה, עמ' 230 - 231, 269.

שנה מאוחר יותר. צדרכים ציין שקהל רב נכח בטקס: 'מבני יעקב וכן מבני עם ועם'. נראה כי ציון הגויים בא לבטא את אפשרות החיים לצידם. בתקופה שלא חולמים על בניית ארץ ישראל ובית המקדש, מהווה בית הכנסת תחליף למקדש בירושלים. הטקס עצמו, שהיה אסתטי ומרשים בהדרו, עורר בלב צדרכים את התקווה שגם בית הכנסת על סדריו ותקנותיו יתקיים מתוך הדר חיצוני, כפי שביקשו המשכילים.

מתוך תיאור הטקס ניתן ללמוד שמארגניו ראו לנגד עיניהם את חברי הקהילה שלהם, אך לא פחות מהם את ראשי השלטונות שהגיעו לטקס. הללו סייעו לבניית הבית, והמארגנים ביקשו לכבדם לפארם ולרוממם. הכבוד הורגש לאורך כל הטקס: לוח מיוחד הוקדש לכבודם, הנואם שיבח אותם, נערכו לכבודם תפילות, נערכה להם סעודה בסוף הטקס. מן התיאור אכן עולה כי השרים נהנו מהטקס. להלן יוצג תיאורו של צדרכים. הניקוד מועתק מהמקור. הוספנו כותרות בסוגריים מרובעים.

זכרון

מקרא קדש

לעדת בני ישראל היושבים באדעסא

ביום חמישי ארבעה עשר לחדש אלול

ה' תר"ו

יום הונח אבן הפנה למוסדות בית הכנסת הגדול

(תבואת המכתב הלזה תהיה קדש)

למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך. למען בית יי-י אלהינו אבקשה טוב לך
(תהלים קכ"ב)

ברוך שם אלוהי³¹ לפ"ק ט"ו אלול אדעסא

ד' עוז לך יתן, ד' יברך את ביתך בשלום, ידידי ומרחמי כאב לי, שלם ומשכיל חוקר ונבון, מו"ה יעקב אייכענבוים.

מדעתי כי גם לך ינוע לכל מקרה ופגע אשר יעבור בגבול אחינו בני ישראל אם לשבת אם לחסד. לזאת חשבתי למשפט להשמיעך כל הכבוד והיקר אשר נעשה ליהודים הנגרים בזה, למען תשמח כמוני ותוסיף תקוה, כי אם יאיר ד' עיני ישראל בכל המקומות אשר נפוצו שמה להטות אזן לתבונה וללמוד דעת ומישרים, כאשר עשו אחיהם שוכני אדעסא, או אז יוסר חרפה מאתם, ולא יהיו עוד נמבזים בעיני שרי הממשלה ועם הארץ, לאמר: טח לבם מהשכיל ופראים מעשיהם. הסכת ושמע יקירי וירחב לבבך.

³¹ 'ברוך שם אלוהי' בגימטריה 610, שנת תר"ו.

נעשה מעברה וכסאות למושב הנשים חמשה טורים משני העברים, רגל הטור האחד נשען על שכם השני למען הנשים לנכח תבטנה.

[התהלוכה]

בשעה עשתי עשרה בבקר התאספו הקרואים שרי העיר ונכבדי עדה, כלם מלובשים מחלצות ואותות היקר אשר ניתן להם מאת המלך עליהם, ויקבצו לבית הכנסת אשר לחייטים העומד בחצר הבנין ויצאו ראשונה:

א' שלשה אנשים מכובדים נושאי לוחות בדיל ממורט מפותחות בלשון עברי רוסיא ורוסי: יום מוסדות הבית, שבת ממשלת אדוננו הקיסר,³⁴ ובעת ההיא הנסיך וְוֶנְצֶוֹב נציב ארץ רוסיא החדשה ומדינת בסרביא,³⁵ האדון פֶּדְרוֹב ממלא מקומו, והאדון קֶזְנֶטְשֵׁיב שר העיר. גם שמות בחירי העדה לעמוד על משמרת עבודת הקדש, הלא המה: מו"ה ראובן אבא ניגוריצר, מו"ה אליהו בערנשטיין, מו"ה אליעזר שטיינפינקעל,³⁶ מו"ה פישקע קויפמאן, מו"ה הירש ראזענבלאט,³⁷ מו"ה טעביל העכט, מו"ה אברהם גאלד, מו"ה משה לעמפערט, ומו"ה יהודיל העסין, והאדון לויִבִּינקוב בראשם, ואמן הבונים מוֹרְנֵדִים³⁸ אחריהם.

ב' לרגל נושאי הלוחות יצאו כהני אל עליון מ' ניסן בלומענטהאל ומ' בצלאל שולזענגער³⁹ וספר תורת ד' על זרועם השמאלית, ובעקבותם שנים שנים מקהלת המשוררים עשרים ושנים איש, ועליהם אפודי צמר (אָרְנָטֶע⁴⁰) שחורים בצבעם לכסות גויותיהם עד קרסולי רגליהם, ולולאות עשרים וארבע מן הגרון עד שולי השמלה, ולעומתם קרסי עצם שחור לחבר את הכנפים, ושפת מעיל בד צחור יורד ממול צואריהם עד החזה לשני קצות האפוד, וככה על אצילות ידיהם. וישאו בכף ימינם את ספרי הזמר וישוררו: שאו שערים ראשיכם (תהלים קי"ד).

ג' אז נראו בין מזוזות ההיכל, הרב⁴¹ ודייני הצדק ואתם הישישים אשר ראו את הבית הראשון בהבִּגְנוֹתוֹ, וביד כלם ספרי התורה ועטרות וכלי כסף עליהם. ד' וריוח בינם ובין שרי העיר וגדולי המלכות אשר נמצאו בזה, ויהי פחד אלהים לנגדם, וגיל ועדן על פניהם.

34 קיסר רוסיא באותה עת היה הצאר ניקולאי ה-I.

35 מיכאיל וורנצוב היה המושל הכללי ברוסיא והתייחס באהדה ליהודים. ראה גוטלבר, זיכרונות, עמ' 86, 94 - 97.

36 היה משכיל אמיד. ראה זלקין, השכלה, עמ' 153.

37 ראה עליו גוטלבר, זיכרונות, עמ' 84, 87, 89.

38 פ' מורנדי, ארכיטקט ממוצא איטלקי.

39 שניהם היו שליחי הציבור בבית הכנסת וחזנים מפורסמים. על שולזינגר ראה לעיל, הערה 21; על בלומנטל (1805 - 1902) ראה אידלסון, מוסיקה, עמ' 307 - 308; הריס, נגינה, עמ' 400 - 402; גוטלבר, זיכרונות, עמ' 172.

40 Ornat, בגדי שרד.

41 אולי הוא הרב יחיאל צבי הלפרין, שהיה הרב באודסה בשנים 1835 - 1860. ראה ציפרשטיין, אודסה, עמ' 85.

[הצורך בבניית בית הכנסת]

זה שנים רבות הבינו בני יעקב תושבי העיר הזאת כי יחסר להם בית תפלה לתהלה ולתפארת, יען זה אשר נעשה ביום הַסֵּד העיר, מלבד כי נהרסו יסודותיו ומבית ומחוץ לא תואר ולא הדר לו, היה קטן מהכיל עם רב. אמנם מסיבות מתהפכות מנעו עד כה לבצע את אשר יזמו לעשות, וזה כשנתים קמו יחידי עדה ויעמלו מבלי מנוח למצוא מוצא לתרומת הבית מהנותר ממכס הבשר המורם מאת היהודים. ויאמרו לעשות תבנית לבית בששר עלי גליון, לשלחו לעיר המלוכה לבנותו כמתכנתו. ויהי את לב אדוננו הקיסר, אשר עיניו משוטטות בכל, להביט על התבנית המראה, ולעשות בה נוספות להשלים הדָּרָה ולכלול יפִּיה. וכפי דברי חכמי הבונים לא באה כתבנית הזאת באדעסא, ואולי בכל גלילות ערי אייראפא, לחן ולחוסן.

[תיאור בית הכנסת]

וזאת תורת הבית: ארכו ששים ושש באמה, ורחבו שלושים וששה, ושלושה ושלושים קומתו באמת רוסיא.³² עמודים שנים עשר ישאו את קירות הסֶּפֶן, ויציע בין העמודים ושכֶּכָה לשלושה צלעות הבית למושב הנשים בעת התפילה. ובין שני עמודי התֶּוֹךְ לפאת קדמה יהיה הדביר, שמה יוצגו השלחנות לתפילה ולקרוא בתורה, ומסעד על שפתו למעמד המשוררים. ארון העדות יעשה מברזל מוצק מקלעת פקעים מצופים זהב, ובלולים שנים יעלו אליו משני עברי הדביר. הכסאות לשבת נָדָר מזה ונָדָר מזה לאיש איש לבדו, ופניהם נכח קדמה מזרחה ושביל יעלה מן השער ועד ההיכל לפְּנֵי. הבית יטוֹחַ מבית כמעשה אבני שיש ורצפת שֶׁשׁ מתחת, וקרע לו חלוני מְחֻזָּה אל מְחֻזָּה לשלש ידותיו. אולם לבית מפאת ימה, ותחת קרקע הבית יהיו כתשעה לְשָׁכוֹת וחלונים שקופים אטומים להם. שמה יאספו פקידי המשכן להוֹעֵץ על כל תהלוכותיו, שמה יהי בית עקד הספרים והמכתבים, שמה יורו את נערי המקהלה לשר את שירי ציון, גם שמה ילבשו הש"ץ והמשוררים את בגדי כְּהֻנָּתָם לבוא לשרת לפני ד' דרך פתח טמון בקיר החומה בירכתים קדמה. חצר לבית רחב ידים, ושערים שנים יובילו אל תוכו, האחד בעבר הפונה צפונה מערבה, והשני מעבר מזרחה נגבה. בתוך החצר יבנה בית עם עליות מְרֻחָחִים לשבת שמה הדורש טוב וצדק לעדתו, הש"ץ ראשון ואחד משומרי הבית.

[ההכנות לטקס]

ויהי כבוא הרשיון מפטרסבורג לא אחרו הפקידים להכין אבנים ושיד ולשכור פועלים לחפור עד היסוד, ארבע אמות וחצי האמה ארכו וכן לעומק, וככה גם לעמודים. ויקדישו את יום החמישי ארבעה עשר לחדש אלול להכין בו את אבן הפינה, ויעשו מערכות שונות לחג הזה. ויכינו במה נִשְׂאָה במקום אשר היה שם בית הכנסת הישן³³ מזרחה שמש, ויעמידו שמה שלחן התפלה, ויפרשו חֶפֶה מהודרה עליו מלמעלה. ולכתף המשכן ימה

32 אמת רוסיא היא כ-68 ס"מ. אורך הבית הוא אפוא 45 מטרים, רוחבו 25 מטרים, וגובהו 22 מטרים.

33 בית הכנסת הנזכר לעיל, ובגוף הטקסט ליד הערה 22.

ויכינו להם בית תפלה לבד, על פי מערכות שונות, להתפלל בסדר נכון, למצוא ש"ץ מבין נגן ולהקת משוררים אתו, ולנקות בית ד' מכל שמץ וזופי אשר חדשים מקרוב באו בגבול ישראל מיום זרו מעל אדמתם. אמנם מני אז ועד היום הזה לבדם נשארו, נפרדים כמעט מיתר הקהל, ויקימו לוחמים רבים נגדם, ומעטים אשר התחברו אליהם. וכבר אזלת ידם להחזיק הבית במעוזו, ומה גם להוסיף בו חדשות ונצורות, על דרך אחינו תושבי ארצות שונות. ויפה ה' שטערן בקרבנו נשמת תקוה, כי באבן הפנה לחוסדות היכל ד' יונח היסוד להתאחד לבב ישראל כאחד, לשום לב ונפש לכל דבר טוב ומועיל ליהודים בכלל ולעירנו בפרט. והיה בת ד' כי יתם הבית להבנות, או אז יסדו בו תקנות ישרות ומועילות. ויבחרו לש"ץ איש ירא אלהים יודע נגן ומטיב שיר ואתו מקהלה נותני זמירות. גם יקראו לרב ומורה צדק, איש חוקר ומשכיל, הוגה בתורת ד' ושומר מצוה, יודע להלוך עם אנשים ולדבר בלשונות שונות. הוא ישפוט את ישראל וידרוש ברבים בכל ימי השבת והמועדים, ולשונו ומלתו מזור הנפשות תגהינה, להורות את ילדי יעקב את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון לטוב להם ולבניהם אחריהם ולמצוא חן וחסד בעיני אלהים ואדם, ובעיני המלך ושרי הממשלה אשר רק שלומם וטובתם המה דורשים כל הימים. ויברך את אדונו מושל ארצנו, את בנו היושב על כסאו, ואת כל ביתו, את שרי הממשלה וראשי גדולי עירנו, ואת כל הדרים בעיר הזאת ואת כל ישראל. ויענו כל העם והמקהלה אמן.

[הנחת אבנים לוחות ומטבעות]

אז נתקו כפות רגלי הרב והשופטים והזקנים ממקומם, ונושאי הלוחות ראשי העיר ושרי המדינה, פקידי הבית ובחירי העושים במלאכה על פי מטותם הלכו לרגלם, וירדו דרך השלבים היורדים אל עמק השתות ויגיעו למקצעות המשכן צפונה מזרחה. ויברך הרב ברכת שהחיינו⁴⁷ וכל השומעים ענו אחריו אמן. ויניחו את הלוח חקוק רוסיא⁴⁸ באבן נחצב כדמותו כצלמו, וישימו עליו אבן ויזרקו עליו חומר, שר העיר וגדולי המלכות בכפות הכסף, ויחזקוהו בהולמי פעם⁴⁹ מכסף מוצק. ויסבו פניהם אל המקום אשר יוקם שם ארון העדות, וישימו שמה את הלוח כתבת קעקע עברית. והלוח בשפת רומי נתנו בקרן דרומי מזרחי. ויפנו אל פנת תימנה ימה, וידו בין האבנים שקלי זהב וכסף בני שנה, כל איש אשר ידבנו לבו, כיהודי כאשר אינו יהודי, וכן לפאת צפונה מערבה. וישבו ויעלו דרך המעלות ויחנו נגד הבמה. ויתנו קהל המשוררים קולם בשיר: אודה ד' בכל לבב (תהלים קי"א). ויברך הש"ץ מי ניסן בלומענטהאל את אדוני הארץ, את יורש

ה' אחד מפקידי המשכן נשא קערת כסף אחת מלאה טיט וחמר, והשני כפות לשיד וכילפוח⁴² שתיים שתיים כלם מקשה כסף טהור, ויבואו אתם גם כל הפקידים. ו' והמאספים לכל המחנות שוטרי אמני בני ישראל ואיש מטה בידו חרות על הכפתור שם מלאכתו אשר בה יתפאר, ולפניהם ראש העושים במלאכה איש רוסי. ז' ולאחרונה יצאו לצמדים קרואי העדה⁴³ אנשי שם בסדר ומשטר. וילכו הלוך ונסוע דרך המעברה ויבואו נגד הבמה, והמנצחים בניגונות ולהקת משורריהם עמדו הכן תחת צל החופה ופניהם קדימה וישירו: הללויה עבדי ד' (תהלים קי"ג), גם מה ידידות משכנותיך (תהלים פ"ד).

[נאום בצלאל שטרן]

ויצא מתוך העדה איש הנעלה ונשוא פנים, אזרח מכובד, מו"ה בצלאל שטרן,⁴⁴ רועה צאן ישראל בבית הספר אשר בזה, ויסב אל העם פניו ויטף מלתו עליהם בלשון אשכנז⁴⁵ צח ומפורש. ויוכח להם תועלת בית הכנסת לעם היהודים, כי רק הוא החזיק אמונתם בדת האל, ויהי למפלט להם בצוק העתים מעת גלו מעל אדמתם, וכי הדרתו תפארת כל העדה, ואך מאתו יצאו קרני אור להגיה עיני יושבי תבל, השונים אחרי אלהים אחרים עץ ואבן, להשיבים אל ד' ולדבקה במצותיו. ואיכה גדול אשרנו ביום הזה לחסות בצל מושל אדיר טוב ומטיב, אשר הראה לעין כל כי יקר בעיניו כבוד בית אל אשר אנחנו נכונים לבנות, בהקדישו מועד מעותותי הספורות, לנחות עמיו השוכבים בכל מרחבי ארצו, להתבונן על התבנית המחקה, ולהוסיף על פארוו בהערותיו הנשגבות. וישבח את קרית מושש אדעסא, אשר לא עברו עוד שני חיי אנוש כי היתה מדבר שממה מרפץ לפראים, ועתה מכל פנות התבל אליה ינהרו, ותהי סחר גוים, וכוס זהב ביד ד' להשקות וישביה חיים האושר, ולא תמנע טובה גם מבני ישראל אשר נקבצו באו בה, קול נוגש לא ישמעו, וכל פתחי ההצלחה לא סגרו בעדם מבוא, וגם המה ישיבו תודה לה ללכת ישרה ולמצוא באמונה חית נפש, ולגדל בניהם על ברכי התורה והמדעים. אבל לא בוש להגיד גם קלון אחינו הנמצאים בזה בפניהם, כי בסבת אשר עירנו העליזה צעירה לימים ובניה נאספו בה מכל כנפות הארץ, ותהי רוכלת ימים ברוב הונה ומערבה, על כן איש לדרכו יפנו, איש לבצעו מקצהו, אין חולה מהם⁴⁶ לטובת העדה, אין עומד בפרץ מתעורר להחזיק לבותם לירוא את ד' ולדבקה בדרכיו, ולתקן את בית ד' ההרוס. אל קול המורים לא ישמעו, ועדות נאמנה תשכח מלבם, מחשבותיהם ודתייהם שונים זה מזה, ולתועלת אחיהם בני עמם לא ידאגו. האף כי לא נכחד מאתם כי רק האחוה והאחדות היו בעוזרם לבלי ימח שם ישראל מארץ החיים, בהגלותם בארצות, כאשר נשכחו מלב גוים גדולים ועצומים מהם. ואם כי זה כעשר שנים התעוררו אנשי לבב נבונים וידועים

47 רוב האחרונים סבורים שאין לברך שהחיינו על בניית בית כנסת. ראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'ברכת הזמן', כרך ד טור תמט; רא"י ולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, יד, סז; ר"פ זביחי, שו"ת עטרת פז, א, ב, יו"ד סי' יד. וכן: חייקין ר"ע, 'ברכת שהחיינו בחינוך בית כנסת חדש', שרידים, ו (תשמ"ה), עמ' נא-נג. אך ברור שאין לברך 'שהחיינו' בטקס אבן פינה, בטרם נבנה בית הכנסת. ראה ר"י יוסף, ילקוט יוסף, ח"ב, ירושלים תש"ן, עמ' רל.

48 בשפה הרוסית.

49 כנראה מסמרים. ראה ישעיהו מא, ז.

42 קדרום מיוחד. ראה תהלים עד, ו.

43 אולי הם 'בחירי העדה' הנזכרים לעיל.

44 ראה עליו לעיל, הערה 28.

45 גרמנית.

46 כלומר אין מהם מי שידאג. ראה שמואל א, כב, ח.

אז נגש אחד מפקידי הבנין, איש נודע לשם בעבודתו הנאמנה מו"ה ראובן אבא ניזגן[ו]ריצר⁵⁶ ויברך על כוס יין הוּמָה את שם השליט בכל הארץ, ובנו הבכור וכל משפחתו, ויקימו כל הנאספים ממקומם ויקראו בקול גדול ולא יסף: הָאֵחָ (הָאָרָא) עד שלש פעמים. וככלות תרועת השמחה קדמו שרים אחר נוגנים: יה מלכנו נצרה וכו'. ויוסף ה' ניזגוריצר לברך את נציב ארצנו וורנצוב, את האדונים: פדרוב, קזנטשיוב, קערטצי ויתר הקרואים הנכבדים ואת נשי האצילים. ושר העיר⁵⁷ קם מכסאו ויקרא: יחיו היהודים וירום קרנם בכבוד. וקרטצי אמר: כה לחי בשם פקידי המקדש. והמסבים ענו: האח! אין קָצָה לכל דברי חן וחסד אשר יצאו מפי כל הפרתמים הללו, וישמחו לראות כי חלק לישראל בבניה, וכי לא נופל הוא מכל יתר הגוים האמונים במחוזות אייראפא, וישתעשעו אתנו עד השעה השלישית אחר הצהרנים, וילכו לביתה שמחים וטובי לב, והפקידים הלכו עמם לשלחם. וקול העם ברעו, ושאוון כלי השיר לפעמם.

[המפגש עם פועלי הבנין]

והפקידים יצאו אל מסד הבית ויבאו כל העם אחריהם לראות את החופרים ונושאי הסבל מאתים איש, אשר עשו להם כְּרָה גדולה במשעול עמק החרוץ; ובראות עושי המלאכה את הפקידים ויקדמו פניהם בשירי זמירות ארצם, והנוגנים מלאו אחריהם. ותהום כל העיר לקול המון חוגג, ויהי כל היום ההוא שמחה וששון ליהודים ורבים מעמי הארץ, לעזוב עבודתם ולגיל ולעלוז לשם ד'.

[דברי הסיום]

ועתה הגד יקירי! הראית מימך חג לד' כזה? ואם לא יאתה לנו להעלות זכרונו על ראש שמחתינו? בו ירו צור למוסדות בית ד', בו שוררו המשוררים במקהלות וכל העם שומעים וקדים⁵⁸, בו נמס לבב כל העם מנוגה אור דעת אשר קרן על שפתי כוכב המדעים מ' בצלאל שטערן, בו נמלא לבב כל איש יהודי רוח ד' לחשוב מחשבות להועיל לישרון, בו כבדו שרים ואלופים את ישראל בלב שלם ובנפש חפצה. כה יתן ד' וכה יוסיף להנחילם כבוד יקר וגדולה; יבנה במהרה בית מקדש מעט הלזה, וינהו כל בית ישראל אחריו לשמוע אל הרנה ואל התפלה אשר יעלה מפי משרתי אלהים, ואל דברי מוסר ואמונה אשר יקרו מלב המורה לצדקה, למען יגדל שמם ותפארתם בעיני כל רואיהם. הנה כי כן ברכת הצעיר באלפי יהודה, דורש טוב לעמו ודובר שלום לכל זרע יעקב.

אלכסנדר צעדברוים

56 הנזכר לעיל בראש רשימת 'בחירי העדה'.

57 קזנטשיוב.

58 ושמחים.

העצר, ואת כל ילידי ביתו, לעיני כל הקהל ויאמר: הנותן תשועה למלכים (כפי הנוסח אשר יסדת יקירי מְחַדֵּשׁ)⁵⁰, וימלא אחריו הש"ץ ר' בצלאל⁵¹ לברך את הנסיך וורנצוב, את ממלא מקומו, את שר העיר, את ראש העדה ויתר כל הראשים, ואת עשרה נציבי הבנין.⁵² ונערי המקהלה ענו בזמירות: ד' בעוז[ך] ישמח מלך (תהלים כ"א) גם: אלהים משפטין למלך תן (תהלים ע"ב), וישיבו למסעיהם על דרך בואם, ולהקת השָּרִים בזמירות ירעו שאו שערים ראשיכם, והקול הולך וחזק עד בואם אל מפתן בית הכנסת אשר להחייטים,⁵³ ויעברו נושאי התורה לפניהם עד תָּמָם.

ותרב שמחת כל העם לראות את המסע הזה, ולהרים עין להביט מסביב, כי על כל גבעה גבוהה ועל כל גב ונשא, על ערמות האבנים ועל הרי החול הצבורים סביב לבית, נמלאו אנשים ונשים וטף, כן מבני יעקב וכן מבני עם ועם, ובעד כל החלונות הנשקפות נוכח פני הבית נראו ראשי המשפילים לראות, ובכל זאת דממה ושקט ישורו, ויראת שדי על פני כל.

[סעודת הצהרנים]

כתום כל נושאי התורה לעבור בשער בית ד' לתת את העדות בארון, הלכו כל הקרואים אל משתה הצהרנים אשר הוכנה להם בבית ר' שמואל זילבערמאן נכח בית העצרה. ויבאו גם שר העיר ואשתו, שר הצבאות דאנענבערג ואשתו, שר הצבאות איווען, האדון מורוזוב מנצח על חכמי בוני העיר, האדון קערטצי בחיר העדה, האדון בניסקי הרואה על בתי הספר בגלילות רוסיה החדשה ומדינת בסרביא, האדון פטרו אשר על הליצעאום,⁵⁴ האדון סכנוב מזכיר לוורנצוב,⁵⁵ באראן מעסמאנכער העומד על נוצרי הגבולים, האדון בער אשר בידו נפקדו אוצרות המלך להלותם לכנעני הארץ, האדון טרעניצקי משמיע חדשות בלשון רוסיה וצרפת, ועוד רבים כאלה כחמשים איש, וישבו לאכול לחם את העברים כשלוש מאות וחמשים איש. השלחן היה ערוך כבין שרים ורוזנים. בשני החדרים הראשונים הושם לפניהם מִשְׁרֵת מלח וחומץ, ובשלושה חדרים האחרים ישבו הבכור כבכורתו והצעיר כצעירתו, ויגישו להם אֶכֶל ומשקה כיד המלכות, וכל פרי נחמד למראה וטוב למאכל. המשוררים השמיעו רננות למלאות חפץ הקרואים, והמנצחים בכלי שיר לפני צבאות החיל פרטו על פי חצוצרות וחלילים.

50 לתפילת הנותן תשועה היו נוסחים שונים, ואיכנובים ניסח נוסח מיוחד לתפילה. על תפילה זו ראה ארנד, א', פרקי מחקר ליום העצמאות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 176 - 191; Tabory, J., 'The Piety of Politics: Jewish Prayers for the State of Israel', in: *Liturgy in the Life of the Synagogue: Studies in the History of Jewish Prayer* (ed. Langer R. & S. Fine), Indiana, 2005, pp. 229-231.

51 בצלאל שולזינגר הנזכר לעיל.

52 הם עשרת 'בחירי העדה' הנזכרים לעיל.

53 שהיה כאמור בחצר הבנין.

54 Lyceum, בית ספר תיכון.

55 נסיך הארץ, הנזכר לעיל.

סיכום

מימים קדמונים נהגו גויים לקיים טקס הנחת אבן פינה בעת בניית ארמונות, בתים מפוארים וכנסיות. נוהג זה, בשינוי צורה ותוכן, אומץ על ידי יהודים משכילים במזרח אירופה במחצית הראשונה של המאה הי"ט בראשית בנייתו של ה'ארמון היהודי', הוא בית הכנסת. הסופר המשכיל אלכסנדר צדרבוים תיאר בהרחבה את טקס הנחת אבן הפינה בבית הכנסת הגדול באודסה בשנת 1850. תיאור זה מהווה תמונה מרהיבה, אולי ראשונה, של טקס כזה, ויש בו כדי להמחיש מקצת מהווי הקהילה המשכילית באותה העת. מרכיבי הטקס היו תהלוכה עם ספרי תורה, נאומים של נציגי הקהל, הטמנת אבן הפינה וחפצים נוספים, קטעי שירה וניגון וסעודה. נוהג זה, על מרכיביו אלה, התקבל במרוצת הזמן בקהילות רבות, וכך הוא עד היום הזה.